

HEREDITAS
RERVM CROATICARVM

ad honorem Mirko Valentić

priredili
dr. Alexander Buczynski
dr. Milan Kruhek
dr. Stjepan Matković

Zagreb, 2003.

Nakladnik
HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST

Za nakladnika
Dr. Milan Kruhek

Urednici
Dr. Alexander Buczynski i dr. Stjepan Matković

Likovni urednik
Marijan Goršić

Grafički urednik
Marko Ivšak

Oblikovanje
Saša Stubičar

Lektura
Ivan Martinčić, prof.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94 (497.5) (082)

HEREDITAS rerum Croaticarum ad honorem Mirko
Valentić / priredili Alexander Buczynski, Milan
Kruhek, Stjepan Matković. - Zagreb : Hrvatski
institut za povijest, 2003.

Bibliografija.- Summary; Zusammenfassung.

ISBN 953-6324-35-0

1. Buczynski, Alexander 2. Kruhek, Milan
3. Matković, Stjepan
I. Hrvatska povijest -- Zbornik

430113068

 DIGITALNI TISAK
DALMATINSKA 12, ZAGREB

Ustrojstvo vlasti i građanska prava u reformama Hrvatskog sabora 1873.-1880.

DALIBOR ČEPULO

Pravni fakultet u Zagrebu, Hrvatska

Razdoblje banovanja Ivana Mažuranića 1873.-1880. kulminacija je procesa izgradnje modernog hrvatskog državno-pravnog i pravnog sustava u devetnaestom stoljeću i ključna prekretnica u razvoju od staleskog prema modernom hrvatskom državnom pravnom i pravnom identitetu. Reformski zakoni iz ustavnopravnog i političko-upravnog područja kojima su regulirani ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava imaju u tome osobitu važnost i čine jezgru zakonodavne djelatnosti Mažuranićeva razdoblja. Kao odredišne točke navedenih reformi ukazuju se pitanja obilježja i prirode reformi, njihove uvjetovanosti idejnim i normativnim odrednicama i odrednicama iz unutrašnje i vanjske okoline, pitanje važnosti Mažuranićevih reformi u modernoj hrvatskoj povijesti te uloga samoga Mažuranića u reformskom sklopu koji se konvencionalno naziva njegovim imenom.

I.

Bitno obilježje reformi ustavne i političko-upravne prirode bila je njihova organizacijska i instrumentalna priroda. Tim se reformama smjeralo na racionalnim načelima uobličiti temelje ustroja autonomne vlasti i uspostaviti moderan i učinkovit političko-upravni sustav koji će u zbilju prevesti modernizacijska smjerenja hrvatske političke elite.

Temeljni reformski zahvat bilo je odvajanje sudstva i uprave. Time je trebalo postići učinkovit i kvalitetan rad obje te grane vlasti i zajamčiti neovisnost sudstva. Uprava i sudstvo, koji su dotad bili spojeni na vrhu (Stol sedmorice) i na razini prvostupanijskih sudova, konačno su bili razdvojeni (donekle osim mjesnih sudova te državnog odvjetništva), sudstvo je podržavljeno, suci su morali imati zakonom propisanu (fakultetsku) naobrazbu, a dobili su razmjerno znatna jamstva neovisnog položaja. Razlog za odvajanje sudstva i uprave i propisivanje jamstava sudačke neovisnosti, osim unutarsustavnih razloga povišenja kvalitete i učinkovitosti suđenja, bio je i u tome što su te odrednice bili austrijski preduvjeti za utjelovljenje Vojne krajine Hrvatskoj.¹

Na reguliranje sudstva nadovezuje se - a s obzirom na slijed izglasavanja i prethodi - pobliže reguliranje načela odgovornosti vlade. Kao i u većini zemalja toga razdoblja, i u Hrvatskoj je odgovornost bana Hrvatskom saboru bila pravna (a ne politička) sa sankcijom opoziva bana, a hrvatski zakon o odgovornosti bana i odjelnih predstojnika bio je izrađen po uzoru na austrijski. Postavljanjem odgovornosti bana unutar hrvatskog političkog sustava trebalo je "zaokružiti" taj sustav i zatvoriti ga prema utjecaju Središnje vlade. Stoga je taj važan zakon doživljen kao ključna točka raskida s fe-

dalnom samovoljom kojim je ujedno simbolički zaokružen i od utjecaja središnje vlade relativno izdvojen hrvatski političko-upravni sustav. Ipak, složeni postupak utvrđivanja odgovornosti i njegova prava ovisnost o političkim odrednicama ostavljali su slabe izgleda da taj postupak bude primijenjen u praksi. Postupak odgovornosti bana iniciran je u Saboru, koji je preuzimao ulogu tužitelja, a ulogu suda imao je posebni Kraljevinski sud, sastavljen od jednakog broja najviših profesionalnih sudaca i pravoznalaca, koje je, izvan svoga članstva, postavljao Sabor. U stvarnosti je osnovna funkcija toga zakona bila da bude jedna od osionih točki u izgradnji racionalnog i zaokruženog upravnog sustava.²

Na reguliranje odgovornosti vlade nadovezala se izgradnja racionalnog i stručnog upravnog aparata, koji je postavljen na načelima centralizacije i subordinacije, protivno dugotrajnoj tradiciji hrvatske municipalne uprave. Taj je zahvat izveden u duhu gledanja na državu kao na bitnu polugu ubrzane modernizacije. Upravno-teritorijalni ustroj postavljen je na racionalnoj i strogo centraliziranoj osnovi neovisno tradicijskim osnovama. Zadaća je toga sustava bila da Zemaljskoj vladi osigura učinkoviti upravni aparat putem kojeg bi ona mogla utjecati na izgradnju pretpostavki za dalju modernizaciju. Stoga je taj sustav raskinuo s tradicijom municipalne (feudalne) samouprave s neobrazovanim i konzervativnim činovništvom i razmjerno jakom ovisnošću upravnih tijela lokalnim interesima. Tradicionalni trostupanijski županijski upravni sustav zamijenjen je dvostupanijskim, koji je omogućivao da Zemaljska vlada neposrednije provodi svoju politiku. Stvoreno je dvadeset podžupanija prema kriterijima broja stanovništva i veličine porezne snage, a ne prema tradicionalnim granicama. Podžupanije su bile neposredno vezane uz vladu

te je "preskočeno" sedam povijesnih županija koje su zadržale jedino formalnu i posrednu ulogu u upravnom sustavu. Municipalno činovništvo posve je profesionalizirano te su podžupanijski i gradski činovnici dobili status državnih službenika. Time je bilo raskinuto s tadašnjom ulogom županija koje su s jedne strane bile jezgre tradicionalne samouprave, a s druge su strane omogućivale i utjecaj središnje vlade putem jakog položaja velikih župana na čije je postavljanje središnja vlada utjecala. Položaj gradske uprave iskazivao je pak ravnotežu između utjecaja središnjih organa i organa gradske samouprave. Utoliko je uprava u podžupanijama, a manje u gradovima, zastupala središnje interese, a jedino su općine zadržale priličan stupanj samouprave. U osnovi je to bila shema upravnog ustrojstva iz razdoblja Bachova apsolutizma iz pedesetih godina. Osiguranjem kvalitetne uprave i učinkovitog nadzora Zemaljske vlade odgovorne Saboru taj je ustroj trebao ojačati "zaokruženje" hrvatskog autonomnog političkog sustava i ojačati hrvatski položaj nasuprot središnjoj vladi u Budimpešti.³

Ali, pet godina nakon usvajanja toga zakona zasnovanog na centralističkoj koncepciji vladin prijedlog o ustroju gradova u Saboru će 1880. doživjeti i neke znatnije izmjene, koje su trebale jamčiti autonomiju gradova zbog sumnje da sadrže centralizacijske odrednice.⁴

Prioritet koji je Zemaljska vlada dala ustrojbenim reformama posebno je dolazio do izražaja i s obzirom na slabiju pažnju koju je vlada pridavala reguliranju sloboda i prava građana te s obzirom na podlogu regulacije sloboda i prava građana. Postavljena su jamstva slobode tiska i uvedena porota za tiskovne delikte, regulirano je (na prilično strogi način) pravo okupljanja, kazneni je postupak racionaliziran, a optuženima su zajamčena njihova prava, u izdržavanju kazne uveden je uvjetni otpust i moderniji, iako vrlo rigidni "irski" kazneni sustav, ukinute su okrutne i difamatorne kazne. Te su reforme bile prilično umjerene i nisu bile potpuno dovršene jer se mislilo da imaju manju važnost, ali su na ograničenja u njima sadržana utjecale i prepreke koje je postavljala središnja vlada (koju su tvorili nacionalistički mađarski liberali). Koncepcijska podloga tih zakona upućuje na shvaćanje sloboda i prava ne kao pred-postavljenih državi s obvezom države da ih jamči, nego kao izvedenih od države, koja im prethodi te ih daje i jamči samoograničavajuću djelatnost svojih organa i osigurava građanima sudsku zaštitu. Unatoč razlika glede opsega sloboda i prava, između vlade i zastupnika postojala je suglasnost oko takve temeljne podloge njihove regulacije. Ipak, te su reformske ograničenosti više proizlazile iz "konzervativno-liberalnog" političkog usmjerenja hrvatskih narodnjaka odnosno iz koncepcijski uvjetovanih reformskih okvira koji su počivali na njemačkim zamislima "pravne države".⁵

Suglasnosti glede koncepcije i razlika s obzirom na širinu sloboda i prava bile su prisutne i u odbijanju širenja izbornog prava za Sabor te u odbojnosti prema samoj demokratskoj ideji uključivanja širih slojeva u

političko odlučivanje. Važna iznimka bila je širenje pasivnog izbornog prava za gradska zastupstva, koje je, zakratko, prvi put protegnuto i na žene. Ali, to se proširenje pojavilo u sklopu nastojanja za učvršćenjem gradske autonomije putem širenja njezine društvene osnove i u sklopu cenzusnih ograničenja te je bilo popraćeno s obrazloženjem o kvalificiranosti žena koje su se potvrdile poslovnom uspješnošću. Utoliko je uistinu bila pragmatična i liberalna, ali ne i demokratska motivacija toga širenja. Izražena odbojnost prema demokratskim pomacima iskazana u Saboru temeljila se na liberalnom stavu o prosvijećenosti i materijalnoj neovisnosti pojedinca kao pretpostavci za političko djelovanje. U tom je pogledu prevladavalo vrlo loše mišljenje glede sposobnosti zaostalog hrvatskog društva, izvan kruga političke elite, za neposredno sudjelovanje u modernizacijskim mijenama. Zbog toga su kao bitnu pretpostavku razvoja Zemaljska vlada i zastupnici vidjeli u sustavnom prosvjećivanju koje će, tek u budućnosti, omogućiti postupno uključivanje širih slojeva u politički sustav.⁶

Donekle je izvan tog kruga reformi bilo pitanje zakona o zavičajnom pravu, čije je predlaganje bilo motivirano sređivanjem stanja na tom području. No, s obzirom na posebnosti državnopravnog položaja Hrvatske i izrazito jaku hrvatsku državnopravnu ideju, pitanje zavičajnog prava u Hrvatskom je saboru prvenstveno doživljeno u svezi s pitanjem posebnog državljanstva i državnosti Hrvatske. Stoga je pravo zavičajnosti tumačeno od hrvatskih javnopravnih teoretičara kao oblik posebnog hrvatskog državljanstva, što je hrvatskoj državnopravnoj ideji davalo i neposredne pravne argumente.⁷

Ta točka pak povezuje pitanje zavičajnosti sa ostalim istraživanim reformama. One se pokazuju kao sustavno i postupno nastojanje da se, unutar suženog nagodbenog okvira, izgradi osnova modernog ustrojstva vlasti i reguliraju prava građana prema državi kao podloga posebnog hrvatskog državnopravnog položaja i djelovitog sustava vlasti s perspektivom učvršćenja i širenja toga položaja prema modernoj nacionalnoj državnosti i europskoj identifikaciji Hrvatske.

II.

Glede pitanja idejne i normativne određenosti, Mažuranićeve reforme pojavljuju se kao dvostruko uvjetovane. S jedne strane, one su određene razvojem modernizacijskih ideja i normativnih predložaka koji se uobličuju na hrvatskim područjima od tridesetih godina devetnaestog stoljeća, a, s druge strane, one nastaju pod utjecajem modernih ideja i normativnih modela i rješenja iz bližeg i daljeg europskog okružja.

Longitudinalna uvjetovanost Mažuranićevih reformi korjeni se u baštini hrvatskog nacionalnog pokreta 1848., kojega je vrijednosno i programsko uobličenje najjasnije iskazano u političkom programatskom dokumentu *Zahtijevanja naroda*, iz 1848. Baština 1848. i vrijednosti i ciljevi iskazani u tom dokumentu, koji su usmje-

reni na izgradnju moderne nacionalne države, bit će trajno prisutni i u vremenima nakon 1848. Te će ideje biti održavane djelatnom prisutnošću njihovih nosilaca u političkim zbivanjima te snagom inercije ideja u okružju u kojem je postojala potreba za njihovom primjenom. Ideje uobličene 1848. više ili manje bojiti će sva modernizacijska nastojanja iskazana na hrvatskim Saborima nakon 1848, a nalaziti će se i u podlozi Mažuranićevih reformi. Među glavnim načelima mogu se identificirati: teritorijalna cjelovitost Hrvatske i težnja prema čim većoj autonomiji i ostvarenju državnosti Hrvatske, afirmacija hrvatskog jezika i nacionalne kulture, osnivanje moderne hrvatske odgovorne vlade, dioba sudstva i uprave, neovisno sudstvo i porotno suđenje, izgradnja moderne uprave, jamstva sloboda i prava građana, i to ponajprije slobode tiska te prava udruživanja i okupljanja. Prosljede li se nastojanja na ostvarivanju tih načela od 1848., onda se Mažuranićeve reforme pokazuju kao kulminacija toga procesa.⁸

Za razliku od kontinuiteta na razini načela, stupanj i priroda normativnih uobličjenja u zakonima i zakonskim osnovama hrvatskih Sabora od 1848. pokazuju diskontinuiranost. Sabor 1848. i njegovi odbori, s izuzetkom prevratničkog značenja uvođenja načela pravne jednakosti, daju uglavnom opće i razmjerno skromne naznake budućih modernizacijskih zahvata. Sabor 1861. kao reakciju na apsolutističku centralizaciju u nedefiniranom državnompravnim okružju razvija izrazito intenzivnu i sveobuhvatnu zakonodavnu djelatnost, kojoj je glavno obilježje eksperimentalni pokušaj modernizacije unutar municipalnih okvira. Sabor 1865. pak, u zauzetosti borbom na državnompravnim planu, ne dopijeva modernizaciji pridati ozbiljniju pažnju, a u skromnijim nastojanjima određenim potrebom hitnosti stoji između oslanjanja na stećevine Sabora 1861. i prihvaćanja uzora izvana. Sustavni pristup modernizaciji razvija se tek nakon otegotne, ali razmjerno racionalne Hrvatsko-ugarske nagodbe te će Rauchova, Bedekovićeva i Vakanovićeve vlada razviti skromnu modernizacijsku djelatnost, koja će biti bilježena vrlo ograničenim pomacima i polovičnim kidanjem s tradicijom. Mažuranićeve reforme će, na neki način, biti nastavak tog započetog modernizacijskog smjera, ali u obliku izrazito široke i intenzivne zakonodavne djelatnosti koja je zahvatila sva najvažnija područja i bila obilježena neopтереćenim odnosom prema tradiciji. Mažuranićeve se reforme neće oslanjati na, uglavnom nedostatnu i manjkavu, zakonodavnu djelatnost prijašnjih Sabora, nego će uzore tražiti u izgrađenim i potvrđenim rješenjima stranih doktrina i zakonodavstava, unoseći važne načelne inovacije u važeći hrvatski pravni sustav.

Ti utjecaji izvana vrlo su jasni u svojoj određenosti i odvijaju se sukladno (pravno)kulturnoj pripadnosti Hrvatske.

Ideologijska podloga navedenih reformi može se potražiti u liberalnom usmjerenju koje je tijekom 19. stoljeća prevladavalo u gotovo svim europskim zemljama i obilježavalo izlazak iz feudalizma, a u Hrvatskom sa-

boru prihvaćale su ga gotovo sve političke snage (narodnjaci, "lijevi" liberali, pravaši) osim nekolicine konzervativnih zastupnika feudalnih korijena. Sličnosti su se naročito iskazivale u naglasku na općoj važnosti prosvjete, važnosti prosvijećenosti i vlasništva kao pretpostavkama političkog sudjelovanja, ideji napretka i povjerenju u znanost, odbacivanju "natražnjaštva", *laissez faire* ideologiji, a po odbacivanju demokratske ideje narodnjaci su se razlikovali od "ljevice" i pravaša. Ipak, razlike koje su se kroz reforme očitovale u odnosu na liberalno usmjerena kretanja u Europi, pa i u najbližem okružju u Austriji i Ugarskoj, također su bile znatne. Vrlo je važna razlika bila u tome što su u Hrvatskoj izostala ozbiljnija nastojanja (osim podržavljenja pučkog školstva) usmjerena na odvajanje Crkve i države, zbog čega je i zadržano načelo vjerske tolerancije umjesto uvođenja načela slobode vjere, dok se nije postavljalo pitanje bračnog prava niti je u pitanje doveden Konkordat. Ta je razlika bila od osobite važnosti jer je izrazito kritički odnos prema Crkvi bio gotovo zaštitni znak liberala. Slično je bilo i s obzirom na gotovo potpuni izostanak protivljenja ulozi vojnog aparata u državi. Nadalje, kvantitativna razlika donekle je bila i u slabijoj pažnji pridavano slobodama i pravima građana, što se očitovalo i u strožem zakonu o tisku i izostanku reguliranja dijela "klasičnih" sloboda i prava (osobito prava udruživanja). No, najvažnija je posebnost bila jaka sprega liberalnog usmjerenja i ideje nacionalne državnosti, koja je stvarno i vrlo snažno počivala i na ideji hrvatskoga državnog prava. Time su u Hrvatskoj liberalne odrednice uistinu bile snažno spregnute s historičizmom. Taj je stav prema državnosti narodnjake i pravaše (a manje "ljevicu"), donekle, približavao mađarskim pa i austrijskim liberalima. Te su posebnosti bile određene posebnostima hrvatskog društva, u kojem je središnje značenje imala državnompravna ideja, važnost koje je daleko prelazila važnost ostalih pitanja.

U odnosu prema ciljevima i podlozi pojedinih reformi između Zemaljske vlade, članova Narodne stranke u Saboru i većine članova oporbe nisu postojala znatnija konceptijska razilaženja. Sukladno idejnoj usmjerenosti odnosno (pravno)kulturnoj pripadnosti srednjoeuropskom krugu u doktrinarnoj podlozi reformi Mažuranićeve razdoblja stoji njemačka zamisao *Rechtsstaat*. To je osobito vidljivo glede izrazite važnosti koja je u reformama pridana odvajanju sudstva i uprave i neovisnosti sudstva, važnosti koja je pridavana djelovanju uprave, važnosti koja je pridavana institutu pravne odgovornosti najviših izvršnih tijela, obilježjima preuzetog modela odgovornosti bana te koncepciji subjektivnih javnih prava građana kao odraza objektivnih javnih prava. S time su bila u skladu i neposredna rješenja pojedinih reformskih zahvata. Znatna razlika u odnosu na njemačku koncepciju pravne države ležala je u strogoj centralizaciji upravnog aparata i marginalizaciji lokalne samouprave. Od ostalih reformi u sklad s navedenim temeljnim usmjerenjem mogu se dovesti naglasak na prosvjećivanju (pučke škole, Sveučilište, penološki sustav) i

važnost prosvijećenosti (izborni sustav, ograničenja potrošnog sudjenja) te *laissez faire* stav u odnosu na pitanje zadruga i razvoja gospodarstva.

U skladu s navedenim usmjerenjem bila su i modelska ishodišta najvećeg dijela rješenja, a neposredni se uzori izvlače iz austrijskog zakonodavstva šezdesetih i sedamdesetih godina, osim u preustroju uprave, za koji su uzor pružile reforme iz razdoblja neoapsolutizma. Austrijski zakoni nudili su prihvatljiva rješenja koja su se u hrvatski pravni sustav mogla preuzeti trenutno i neposredno ili uz određene prilagodbe. Ti su zakoni bili prihvatljivi i s obzirom na svoju političku dimenzioniranost jer su oni sami bili zasnovani na umjerenijim oblicima modernih načela preuzetih iz razvijenih zemalja Europe, zbog toga što je njihovo prihvaćanje činilo vjerojatnom vladarevu potvrdu, a k tome su bili i potvrđeni u praksi. Od utjecaja je zasigurno bilo i to što je austrijska rješenja vrlo dobro poznao sam ban Mažuranić, koji je pedesetih godina u Beču i sudjelovao u izradi apsolutističkih propisa za Hrvatsku. K tome, preuzimanjem austrijskih zakona uobličavao se moderni hrvatski pravokulturni identitet, koji se u nekim oblicima osjetnije razlikovao od mađarskoga. Loša je strana tog brzog preuzimanja bila u nedovoljnoj prilagodbenosti zakona hrvatskim okolnostima odnosno nedovoljnom uzimanju u obzir hrvatskih posebnosti.

U saborskim raspravama razmjerno su često bila pozivanja i na druga europska zakonodavstva i europske teoretičare, ali ona nisu imala neposrednijeg utjecaja na oblikovanje zakona. Svakako je zanimljivo da neposredni uzori, u pravilu, nisu traženi u ugarskom zakonodavstvu te da su se prema ugarskom pravnom sustavu članovi Sabora obično, premda ne i uvijek, odnosili negativno. Najveći dio zakona nastao je temeljem zakonodavne inicijative Zemaljske vlade, ali i zastupnici su dali inicijativu za neke važne zakone koji su se uklapali u zakonodavnu politiku vlade. Pri tome su i Zemaljska vlada i zastupnici Hrvatsko-slavonskog sabora bili ponajviše razmjerno dobro obaviješteni o dostignućima pravne znanosti i zakonodavstva u Austriji i Njemačkoj i njima inspirirani, nešto slabiji bio je utjecaj Francuske, a imali su tek najopćenitiji uvid u engleski parlamentarizam i američku demokraciju. U saborskim raspravama često je spominjana ideja *Rechtsstaat* i ime na Rudolpha von Gneista i Roberta von Mohla. Saborске rasprave odražavale su opće usmjerenje prema uvođenju učinkovite i odgovorne hrvatske vlade, uvođenju jamstava protiv ugarskih povreda hrvatske autonomije i identificiranju Hrvatske kao moderne i razvijene europske nacije. Donošenje reformskih zakona snažno su kritizirali malobrojni konzervativci argumentom da oni zanemaruju tradicionalne municipalne oblike.

Gledano u odnosu na razvoj u razvijenim europskim zemljama te u Austriji i Ugarskoj Mažuranićeve reforme uže su opsegom i umjerenije po dosezima, a s obzirom na dimenziju vremena te se reforme pojavljuju sa "zakašnjenjem". U tome je osobito uočljiva vrlo izražena nedemokratskičnost koja djeluje donekle arhaično

u doba u kojem je demokratska ideja u razvijenim europskim zemljama i Austriji (premda ne i u Ugarskoj) već preuzeta ili se postupno preuzima od konzervativnih, kršćansko-socijalnih pa i socijaldemokratskih stranaka, pod čijim se pritiscima vidljivo probija i u zakonodavstvu. Međutim, i unatoč svojim nedostacima, i zapravo razumljivom "zakašnjenju", Mažuranićeve reforme po svojim osnovnim obilježjima čine dio europskih modernizacijskih procesa te vezuju začetak izgradnje moderne nacionalne države u Hrvatskoj uz moderne europske vrijednosti, dajući Hrvatskoj moderni europski identitet.⁹

III.

Određenost Mažuranićevih reformi uvjetovanošću iz okoline znatno je složenija od idejne i normativne uvjetovanosti. Posredni ili neposredni utjecaj na reforme imali su vanjskopolitički okvir, unutarnji procesi i zbivanja u Austriji i Ugarskoj te unutarnje stanje u Hrvatskoj, i to na političkom, društvenom, gospodarskom i financijskom planu, a izdvojeno je pitanje uloge samoga Mažuranića. Koloplet silnica utjecao je ponajprije na cjelokupnu dinamiku Mažuranićeve reformskog programa te na prioritet u predlaganju i usvajanju pojedinih zakona, a manje je imao odraza i na sadržaj pojedinih reformi.

Usporedba s ranijim saborskim razdobljima pokazuje da je Mažuranić preuzeo dotad u načelu skromnu (osim pojedinih iznimkama) zakonodavnu djelatnost koja se odvijala nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe. Nagodbom je definiran državopravni položaj Hrvatske pa su unutarnje reforme, potreba kojih se nametala i zbog kaotičnog stanja u zastarjelim institucijama, ostale i jedini otvoreni prostor zakonodavne djelatnosti Hrvatskog sabora. Nakon ograničene modernizacijske djelatnosti unionističkih vlada liberalno-konzervativnog profila ta se djelatnost dolaskom Mažuranića naglo intenzivira i zahvaća ključna područja autonomne uprave, ali do 1880. znatno slabi. Proces usvajanja reformi pokazuje jasne i različite stadije, i to s obzirom na intenzitet i važnost zakonodavne djelatnosti, predlagatelja zakona i predmet zakona.

Obilježja zakonodavne djelatnosti u saborskom razdoblju 1873.-1875. jesu: vrlo veliki intenzitet zakonodavne djelatnosti i vrlo izražena inicijativnost Zemaljske vlade; usvajanje većeg i najvažnijeg dijela istraživanih reformskih zakona; izražena profiliranost zakona, među kojima prevladavaju ustrojbeni i postupovni zakoni iz područja uprave i pravosuđa, zakoni kojima se reguliraju slobode i prava građana te zakoni iz područja prosvjete. Saborsko razdoblje 1875.-1878. pokazuje izvjestan pad u broju usvojenih zakona, zamjetan pad u gustoći zakonodavne djelatnosti i vrlo izražen pad s obzirom na važnosti usvojenih zakona; nešto je manje izražen udio vladine zakonodavne inicijative, a nešto izraženiji, ali i dalje vrlo skroman, udio inicijative zastupnika; predloženi zakoni obuhvaćaju međusobno vrlo različita i međusobno slabo povezana područja, a za-

stupljeniji su zakoni iz područja prosvjete, društvenih odnosa i poljoprivrede te imovinskih i obveznih odnosa. Razdoblje 1878.-1880. pokazuje dramatičan pad zakonodavne djelatnosti jer su usvojena tek dva zakona, od kojih je važan bio zakon o ustroju gradova.

Glavni i najvažniji dio Mažuranićevih reformi bio je donijet u kratkom razdoblju 1873.-1875., nakon čega je slijedilo opadanje zakonodavne djelatnosti i po broju i po važnosti reformi. Takvo jasno razdjeljenje pokazuje da je razdoblje 1873.-1875. bilo izrazito povoljno za reformsku zakonodavnu djelatnost.

Razlozi tome višeslojni su, a mogu se pripisati spletu uvjetovanosti iz vanjske i unutrašnje okoline. Od okvirnog je utjecaja to da u to doba nije bilo ozbiljnijih vanjskopolitičkih izazova i kriza u okolini. U Beču i Budimpešti u to su doba na vlasti bile liberalne vlade, koje su pružale uzor vlastitim modernizacijskim reformama, a iz Budimpešte je isprva dolazila suzdržana podrška reformama koje su trebale pokazati prednosti nagodbenog položaja Hrvatske, a puno je oslanjanje na oslabjele unioniste konačno napušteno. Osobito povoljna okolnost bila je to što je, nakon odlaska čvrstog političara Gy. Andrásyja, Ugarska ušla u razdoblje unutarnjih političkih previranja. To je slabilo položaj središnje vlade, u kojoj je još bio prisutan stari sloj "gentlemanskih" političara, i onemogućavalo joj sustavno bavljenje Hrvatskom i njezinim reformama. Na hrvatskom unutarnjem planu to je vrijeme nestanka Unionističke stranke i razdoblje poleta i pune suglasnosti Narodne stranke i Mažuranića. Austrijsko uvjetovanje ujedinjenja Vojne krajine jamstvima neovisnosti sudstva stvaralo je dojam da će do ujedinjenja doći brzo i dalo je jak poticaj ubrzanom pristupanju reformi pravosuđa. Konačno, s obzirom da je reformsko razdoblje bilo u početku, još se nisu potpuno iskazala materijalna ograničenja reformi, realizaciji koje jete trebalo prići. Mažuranić je u tom povoljnom razdoblju vrlo intenzivno radio na izradi zakonskih prijedloga, a znatnije smetnje na koje je nailazio u središnjoj vladi još nisu imale prirodu izraženije opstrukcije i ugrožavanja hrvatske autonomije.

Preokret u zakonodavnoj djelatnosti Sabora 1875. godine uvjetovan je osobito promjenama u vanjskom okruženju, koje prate i promjene na unutarnjem planu. Pri tome je od okvirnog značaja početak bosansko-hercegovačke krize, koji se odražava u sužavanju manevarskog prostora Zemaljske vlade i Sabora te koči, i dotad neuspješno, ujedinjenje Vojne krajine. No, preokret je, više od svega, uvjetovan dolaskom Kálmána Tisze na mjesto ugarskog ministra-predsjednika. Izrazita velikomađarska usmjerenost i autoritarni stil vladanja bez ozbiljnije moralne podloge politike vode čvršćoj konsolidaciji vlasti u Ugarskoj, izraženijem faktičnom sužavanju hrvatske autonomije i koćenju dalje reformske djelatnosti, sve u cilju učvršćenja jedinstvene ugarske države. Revizija planova izgradnje željeznica i gubitak sredstava Krajiškog investicijskog fonda, koji su u budućnosti trebali biti glavni materijalni zamašnjak u provedbi Mažuranićevih reformi, u realnosti dodatno tamne reformske obzore u Hrvatskoj.

Razdoblje 1878.-1880. konac je reformskog djelovanja. Premda okupacija Bosne i Hercegovine čini izglednijim ukidanje Vojne granice, središnja vlada i vladar odbijaju povući takav potez, što Mažuranića stavlja u težak položaj. Neriješeni problemi oko sklapanja financijske nagodbe također utječu na zaustavljanje reformi. Ti neuspjesi, uvjetovani cjelokupnim odnosom središnje vlade prema Mažuraniću, kao i Mažuranićevo neodlučno držanje prema središnjoj vladi produbljuju već izraženu krizu u stranci koja se počinje raspadati, pojačavaju izraze nepovjerenja prema Mažuraniću i u Zagrebu te vode njegovu konačnom odstupu.¹⁰

IV.

Konačno, poseban "reformski" činilac bio je sam ban Ivan Mažuranić. Premda dosadašnja istraživanja ne pokazuju njegov neposredni udio u stvaranju pojedinih zakona, ipak je nedvojbeno da je Mažuranić stajao iza pokretanja i provedbe opsežnog reformskog programa, koji se, s punim pravom, i naziva po njemu. Pa, premda povezivanje životopisa i osobina ličnosti s općim obilježjima povijesnih procesa nije zahvalno i ostavlja dvojbe glede valjanosti, neke se odrednice ipak nameću.

Od važnosti je činjenica da je Mažuranić ponikao iz pučkog ambijenta, da se kroz život probijao usprkos siromaštvu i skromnim prilikama koje su ga stalno pratile te da se neprestano prilagođavao okolnostima u nastojanju da održi i ne dovede u pitanje stečeno. U skladu je s tim i njegov profesionalni životopis. Mažuranić je svoj politički hod počeo s prethodnim iskustvom sitnog činovnika i prosvjetnog radnika i slavljenoj kulturnog pregaoca, dok je zrelija iskustva stjecao u Banskome vijeću, u povjerenstvima za izradu ustrojbenih propisa u Beču, u državnom odvjetništvu, na mjestu predsjednika Dvorskog dikasterija i hrvatskog kancelara u Beču te zastupnika u Hrvatskom saboru. To raznorodno iskustvo donijelo mu je osobno upravljačko iskustvo na visokim položajima, kao i poznavanje rada Sabora, omogućilo mu je uvid u rad bečkih organa i poznavanje austrijskog pravnog sustava i propisa, dok se stranačkim političkim radom, sukladno svojoj povučenoj prirodi, Mažuranić se nije ozbiljnije bavio. Od važnosti za reforme bila su i Mažuranićeva subjektivna obilježja, koja uključuju izrazitu racionalnost u pristupu, sklonost preuzimanju i nadogradnji postojećih rezultata te suzdržanost u djelovanju i sklonost odustajanju od prejakih izazova.¹¹

Istaknute značajke pomažu u razumijevanju Mažuranićeve reformskog programa. Njime je Mažuranić, u real-političkom pristupu, nastojao da unutar nagodbenih granica i prilagođavajući se političkim okolnostima postigne teritorijalnu cjelovitost Hrvatske i unaprijedi ključna područja vlasti i društva te da ubrzanim preuzimanjem i prilagodbom austrijskih zakona stvori političke, kulturne, društvene i gospodarske pretpostavke za cjeloviti napredak Hrvatske i njezino priključenje razvijenijim zemljama. No, neprihvatljivost takvih ciljeva Beču i Budimpešti te uobličavanje svoje uloge kao go-

tovo isključivo državničke, uz potpuno zapuštanje političkog rada u stranci, izmaknulo je Mažuraniću podršku i s te strane i pospjesilo njegov pad.

Ali, teško da se i dalo dostići puno više od onoga što je postignuto s obzirom da su skućeni nagodbeni okvir i neprihvatljivost Mažuranićevih ciljeva u Budimpešti i Beču te izostanak ozbiljne materijalne osnovice već unaprijed osuđivali Mažuranićeve napore na neuspjeh. Štoviše, promotri li se Mažuranić u obzoru odrednica svog vremena i razvoja zbivanja nakon njega, teško se izmachi ocjeni da je Mažuranić, sa svim vrlinama i manama, bio prava osoba za kratku priliku koja se ukazala u vremenu kakvo je već bilo. Ta se ocjena može izvući iz činjenice da se nakon dolaska Kálmána Tisze na vlast 1875., pa sve do u prvo desetljeće 20. stoljeća, mađarska politika prema Hrvatskoj oštrila u nepoštednom nastojanju da Hrvatsku svede na pokrajinu u kojoj će razmjerno nesputana biti jedino kulturna djelatnost. Takvoj je politici Mažuranić smetao, nije je zadovoljio ni unionist Pejačević, a zadovoljna će biti tek s autoritarnom vladavinom Khuena-Héderváryja koji je razvoj Hrvatske podredio mađarskim i vladarevim interesima. Tako je do 1873. modernizacijska djelatnost u Hrvatskoj vodena od autoritarnih unionističkih vlada bila izrazito manjkava, a nakon 1875. znatnije reforme u hrvatskom interesu više se nisu ni mogle provesti. Može se pretpostaviti i da reforme provedene 1873.-1875. ne bi ni bile moguće nakon nastupa Tisze na vlast. Utoliko se kratko i razmjerno povoljno razdoblje 1873.-1875. pokazuje kao jedina prilika za modernizaciju, uglavnom prilično zaostalog hrvatskog političkog i pravnog sustava. Toj je kratkoj prilici odgovarao državnik Mažuranićevih osobina: dobro izobražen i iskusan birokrat neopterećen tradicijom, poznavatelj europskih strujanja i dobar poznavatelj austrijskog zakonodavstva, spreman na preuzimanje i prilagodbu gotovih rješenja, dobar poznavatelj političkih prilika i dobar organizator s XIX. stoljeća; bez spremnosti na kompromise i koncentriran na vizije umjesto na realno izvedivi program toj prilici ne bi odgovarao.

Pojedinim reformama iz Mažuranićeva razdoblja mogu se uputiti raznovrsni prigovori. Ponajviše se to odnosi na prebrzo zanemarivanje hrvatske tradicije te na prebrzo preuzimanje stranih zakona bez dovoljne prilagodbe i bez nastojanja na izradi vlastitih rješenja. No, u kratkoj prilici i okolnostima kakve su bile, to nije ni bilo moguće, a korist od reformi s takvim manjkavostima bila je ipak nemjerljivo veća od štete. Važnost Mažuranićevih reformi može se oslikati i pitanjem kako bi izgledao moderni hrvatski politički sustav da kratkotrajna šansa za usvajanje ozbiljnih reformi između 1873. i 1875. i nastavka do 1880. nije bila iskorištena.

Konačno, pitanje plodova ljudske djelatnosti uvijek otvara i pitanje motivacije za određeno djelovanje, na što je odgovore moguće potražiti jedino u tamnom i neproničnom području čovjekove psihe. Utoliko bi bilo neumjesno tražiti odgovor na pitanje o Mažuranićevoj motivaciji, u kojoj je zasigurno bilo i visokih ciljeva i ljud-

skih slabosti. Ipak, uzimajući u obzir Mažuranićevo strogošću, neukaljanost i skromne životne prilike u kojima je prošao veći dio života, teško je ne spomenuti njegovu, ponešto egzaltiranu, tvrdnju iz 1886. o vjeri u Hrvatsku kao poticaju svoje djelatnosti.

V.

Razmatranje Mažuranićevih reformi može se zaključiti pobližom ocjenom njihove uspješnosti i važnosti u modernoj hrvatskoj povijesti. Pa premda hrvatska historiografija i pravna povijest još ne pružaju pune pretpostavke za takvu ocjenu, ipak se ukazuju orisi odgovora.

Iz ovog prikaza moguće je analitički rekonstruirati cjelovit Mažuranićev reformski program kao zamišljeni višestupanjski proces određen po utjecajima, ciljevima i odnosima. Mažuranićeva modernizacija odvijala se s obzirom na "unose" u obliku zatečenih okolnosti i hrvatskih tradicija te "europskih" vrijednosti, srednjoeuropskih pravnih modela i austrijskih zakona. Ciljevi modernizacije nalazili su se na više energetske različitih razina, u kojih je dostizanje viših razina pretpostavljalo ispunjavanje nižih, a pojedine su od tih razina bile određene odnosima prema okolini. U navedenim okolnostima i pod navedenim utjecajima temeljni je cilj modernizacije bio ostvarenje teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja, izgradnja hrvatskog (pravno)kulturnog i političkog identiteta i uspješnog gospodarstva. Ispunjenjem tog cilja trebalo je podići ukupne razvojne mogućnosti Hrvatske (osobito gospodarske), što je bio drugi cilj. Ispunjenjem tog cilja trebalo je pristupiti proširenju i učvršćenju hrvatske posebnosti (osobito političke), ponajprije u odnosu na Ugarsku i Habsburšku Monarhiju, a u izvedenom smislu i u odnosu na ostale europske zemlje. Nakon ispunjenja tog cilja Hrvatska se trebala, kao zemlja sa izgrađenom modernom (pravno)kulturnom i političkom osobnošću i razvijenom gospodarskom podlogom, pridružiti razvijenim europskim zemljama.¹²

Taj Mažuranićev program u cjelini nije bio uspješan jer se slomio već na prvom koraku, to jest u ujedinjenju Vojne krajine. K tome je Hrvatskoj izmaknuta perspektivna prometna i materijalna osnovica njezinog daljeg razvoja pokraj koje ni kasnije ujedinjenje Vojne krajine više nije pridonijelo znatnijem podizanju razvojnih mogućnosti Hrvatske. To je pak ostavljalo Hrvatsku na razini autonomije nadzirane iz Budimpešte. Zapravo, ostvarenje takvih ciljeva nije niti bilo moguće u nagodbenom okviru. Utoliko se, s obzirom na pitanje o ostvarenju složenih ciljeva uključenih u reformski nastojanja, Mažuranićeve reforme ne mogu ocijeniti uspješnima.

Ono u čemu su reforme uspjele, to je iznimno važan pomak na normativnoj i (pravno)kulturnoj razini, koji je ostao trajna baština cjelokupnog kasnijeg hrvatskog pravno-političkog i pravnog razvoja.

Mažuranićevim reformama moderne su vrijednosti i načela, koji se u hrvatskoj politici i zakonodavstvu nastoje ostvariti od 1848. godine, s razine ideologije i

političkih programa prevedeni u normativnu stvarnost, postavši dijelom hrvatskog pravnog sustava i hrvatske pravne kulture. Te su vrijednosti i načela, u cjelovitom i sustavnom sklopu, postali neposredno pravno primjenjivi, čime su postali važećim orijentacijskim odrednicama ponašanja sudionika pravno-političkog sustava, a istovremeno su postali i legitimnom osnovicom za političku ocjenu njihovog ponašanja. U Mažuranićevu razdoblju prvi je put u hrvatskoj povijesti Hrvatski sabor regulirao pitanje odgovornosti vlade, prvi su put usvojeni zakoni kojima je sudstvo odvojeno od uprave, prvi je put proglašeno načelo neovisnosti sudstva i za to dana jamstva, prvi je put uvedeno racionalno ustrojstvo uprave i pravosuđa, prvi je put uvedeno porotno suđenje (ograničeno na tiskovne delikte) te dana određena jamstva slobode tiska i prava na okupljanja, prvi je put znatnije ograničeno miješanje vlade u izbore, prvi je put uvedeno pravo glasa za žene (na lokalnim izborima), a dobar je dio navedenih rješenja bio ne samo prva nego i jedina takva regulativa do 1918. U istom tom razdoblju uvodi se razmjerno moderni kaznenopostupovni zakon i moderni penološki sustav, uvodi se moderno pučko školstvo, osniva se Sveučilište, sustavno se skrbi o razrješavanju feudalnih zaostataka u društvenim odnosima i poljoprivredi te se usvajaju i manje važniji zakoni u drugim područjima.

Takav dojam o važnosti Mažuranićevih reformi jača s obzirom na dalji povijesni razvoj. Razdoblje nakon Mažuranića obilježit će, osim područja prosvjete i školstva, nagli reformski zastoj i regresija. Razdoblje Khuen-Héderváryja ostat će u hrvatskoj povijesti obilježeno tamnim bojama autoritarnosti, a to je, nimalo slučajno, i razdoblje u kojem je veći broj važnih Mažuranićevih reformi derogiran (jamstva stalnosti sudskog položaja,

ustrojstvo uprave, ustrojstvo gradova, izborni zakon, Poslovnik Sabora) ili stavljen izvan snage i potom umrtvljen (porotno suđenje za tiskovne delikte). Sve su te izmjene bile retrogradne i *in peius* te su se vraćale na načela koja su važila prije Mažuranića. A, Khuenovo razdoblje vjerojatno je tek naznaka stanja u kojem bi Hrvatska bila da u kratkom razdoblju nije poduzet tako opsežan i važan reformski zahvat, stečevine kojega ni Khuen nije mogao jednostavno skrsiti. Mažuranićeve su reforme jamčile kakvo-takvo održanje hrvatske autonomije i pružale oslonac modernoj ideji hrvatske državnosti te u hrvatsku političku kulturu unosile vrijednosti važne za razvoj modernog društva. Cjelokupna opsežna i na racionalnim osnovama izgrađena pravna podloga upravnog i sudskog ustroja i postupka bila je toliko razvijena da je u hrvatsku pravnu zbilju unijela realne elemente moderne pravom ograničene države, koji se više nisu dali istisnuti.

Mažuranićevim reformama u hrvatski su pravni i politički sustav prihvaćene moderne europske vrijednosti i rješenja, a Hrvatska postiže moderan europski identitet, istržući se iz razmjerno snažne uronjenosti u zaostalu feudalnu podlogu.

U tome je iznimna važnost Mažuranićevih reformi za modernu hrvatsku pravnu i političku povijest, u kojoj se ni prije (osim 1848.) ni nakon njega ne bilježi takav intenzitet, opseg i važnost zakonodavnog rada i tako izražen preokret u samim temeljima pravno-političkog i pravnog ustroja nakon kojeg, uostalom već i zbog njegove opsežnosti i važnosti, sličan zahvat ni nije bio moguć.

Mažuranićeva je povijesna veličina u tome što je u kratkom i povoljnom trenu učinio zaokret za kojeg kasnije, možda, više i ne bi bilo prilike.

SUMMARY

The constitution of government and civil rights in the reforms to the Croatian Parliament 1873-1880

The period when Ivan Mažuranić was Ban in Croatia (1873-1880) saw the culmination of the evolution of modern Croatian state right and the legal system in the 19th century that was the key turning point in the development away from estate right and toward modern Croatian state right and legal identity. Constitutional and ad-

ministrative legal reforms which regulated the constitution of government and civil rights and freedoms were most important and are the basis of the legislative activities of the Mažuranić period. As the main points of the above mentioned reforms, the author highlights the characteristics and nature of the reforms, the ideas and norms that conditioned these reforms, the internal and external context in which they were carried out, the question of the importance of these reforms for modern Croatian history and the role of Mažuranić himself in the era of reform which carries his name.

BILJEŠKE

- ¹ Zakon od 28. II. 1874. o vlasti sudačkoj v. u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1874.* Zagreb 1876. (dalje SZ 1874), 147-149. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina 1872-1875, I*, Zagreb 1875. (dalje: DS 1872. I), 987, 993; *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina 1872-1875, II*, Zagreb 1875. (dalje: DS 1872. II), 1024-1025, 1028-1035, 1039-1040, 1046, 1055-1057, 1065. Zakon od 21. XI. 1874. o ustroju sudova prve molbe v. u: SZ 1874, 445-449. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 1147, 1377, 1418-1425, 1428, 1432, 1434, 1630. Zakon od 28. veljače 1874. o karnostnoj odgovornosti sudaca, o premještenju njihovu i o umirovljenju protiv volji njihovoj v. u: SZ 1874, 150-158. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. I, 987, 993; DS 1872. II, 1040-1044, 1046-1051, 1058, 1060-1064. Šire o toj temi: Dalibor ČEPULO, „Dioba sudstva i uprave u Hrvatskoj 1874. godine - institucionalni, interesni i poredbeni vidovi”, *Hrvatska javna uprava* 1, 1999., 2, 241-255 i dr. Usp. i Mirjana GROSS - Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992., 429; Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*, Zagreb 1981., 270.
- ² Zakon od 10. I. 1874. o odgovornosti bana i odjelnih predstojnika vlade zemaljske v. u: SZ 1874, 3-10. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina 1872-1875, I*, Zagreb 1875. (dalje: DS 1872. I), 987, 993; *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godina 1872-1875, II*, Zagreb 1875. (dalje: DS 1872. II), 1002-1013, 1015-1023, 1028. Šire o toj temi: D. ČEPULO, „Odgovornost i položaj bana i članova hrvatske Zemaljske vlade 1868-1918. i ministarska odgovornost u Europi”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49, 1999, 2, 244-272; M. GROSS-A. SZABO, 374.
- ³ Zakon od 15. XI. 1874. o ustroju političke uprave v. u: SZ 1874, 425-434. Šire o toj temi: Dalibor ČEPULO, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi 1874 - 1876.”, *Hrvatska javna uprava*, 3, 2001., 1, 89-127. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 1373, 1377, 1380-1389, 1390-1400, 1401-1416, 1418. Usp. i M. GROSS-A. SZABO, 378-380; James P. KROKAR, *Liberal Reform in Croatia, 1872-75. The Beginnings of Modern Croatia Under Ban Ivan Mažuranić*, Ph. D. Thesis, Indiana University 1980. (neobjavljeno), 100-105; Martin POLIĆ, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkog, kulturnog i društvenoga života, I.*, Zagreb 1899., 203; Fran VRBANIĆ, *Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od godine 1861. do najnovijega vremena, I.* Zagreb 1889., 49-56.
- ⁴ Zakon od 28. I. 1881. o ustroju gradskih općina u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1881.*, Zagreb 1882., 95-120. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1878, 508-518, 522-536, 541-554-576, 583, 914, 983-986. Šire o toj temi: D. ČEPULO, „Položaj i ustroj hrvatskih gradova prema Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1881. godine”, *Hrvatska javna uprava*, 2, 2000., 1, 83-120..
- ⁵ Zakon od 14. I. 1875. o pravu sakupljati se v. u: SZ 1874., 25-28. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 1588-1592, 1593, 1596, 1879. Zakon od 17. V. 1875. o porabi tiska v.

u: SZ 1875, 355-367. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 1152, 1157, 1295-1303, 1317-1327, 1328. Šire o toj temi: D. ČEPULO, „Pravo na javno okupljanje u Hrvatskoj 1848-1918. i odrednice razvoja u europskim zakonodavstvima”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49, 1999., 3-4, 397-427; Isti, „Sloboda tiska i porotno suđenje u banskoj Hrvatskoj 1848-1918.”, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 7, 2000., 2, 923-975; Isti, „Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustroja vlasti i građanskih prava (1873-1880)”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 50, 2000., 6, 908-910.

⁶ Zakon od 6. VI. 1875. o preinaci i nadopunidbi Zakonskog članka III:1870. o izbornom redu i Zakon. članka od 30. prosinca 1873. o uzakonjenju previšnjih odredaba od 8. lipnja 1871. glede razvojačenja varaždinsko-durđevačke i varaždinsko-krizevačke pukovnije, zatim vojno-krajiških općina Senja, Bjelovara, Ivanić-tvrđje i općine Siska i sjedinjenja njihova s kraljevinama Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom v. u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1875.*, Zagreb 1876., 1021-1031. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 1941, 2002-2008, 2021, 2038. Šire o toj temi: D. ČEPULO, „Izborna reforma u Hrvatskoj 1875. - liberalizam, antidemokratizam i hrvatska autonomija”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 52, 2002., 3-4, 665-692.

⁷ Zakon od 30. IV. 1880. o zavičajnim odnosima u kraljevina Hrvatskoj i Slavoniji v. u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1880.*, Zagreb, 1881, 179-186. Postupak usvajanja tog Zakona v. u: DS 1872. II, 850-858, 867. Šire o toj temi: D. ČEPULO, „Pravo hrvatske zavičajnosti i pitanje hrvatskog i ugarskog državljanstva 1868-1918 - pravni i politički vidovi i poredbena motrišta”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49, 1999., 795-825.

⁸ D. ČEPULO, „Razvoj ideja o ustroju vlasti i i građanskim pravima u Hrvatskoj 1832-1849. *Pravni vjesnik*”, 16, 2000., 3-4, 33-53.

⁹ O ideološkim, idejnim i pravno-kulturnim uvjetovanostima Mažuranićevih reformi v. D. ČEPULO, „Središte i periferija...”, 914-915.

¹⁰ O osnovnim obilježjima zakonodavne djelatnosti u Mažuranićevom razdoblju, reformskoj dinamici i njenoj uvjetovanosti v. ČEPULO, „Središte i periferija...”, 901-903.

¹¹ O dimenziji osobne uvjetovanosti Mažuranićevih reformi usp. Antun BARAC, *Mažuranić*. Zagreb 1945., passim; D. ČEPULO, „Ivan Mažuranić”, u: ur. Andrea FELDMAN-Vladimir STIPETIĆ-Franjo ZENKO, *Liberalna misao u Hrvatskoj*, Zagreb 2000., 49-66.; Ivo FRANGEŠ, *Studije i eseji*, Zagreb 1967., 30-31, 44-45, 53-56, 62-67; Milan NEHAJEV, „O Ivanu Mažuraniću kancelaru i banu”, *Hrvatska revija* 3, 1930., 10, 525-536; Isti, „O Ivanu Mažuraniću kancelaru i banu”, *Hrvatska revija* 3, 1930., 12, 637-651; Tade SMIČIKLAS, „Ivan Mažuranić”, u: *Matica Hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga*, napisali Tade SMIČIKLAS i Franjo MARKOVIĆ; Zagreb 1892., 96-137; Milorad ŽIVANČEVIĆ, *Mažuranić*. Novi Sad - Zagreb 1988., passim.

¹² Grafičku shemu koja Mažuranićeve reforme raščlanjuje po dimenzijama ciljeva, odnosa i utjecaja v. u ČEPULO, „Središte i periferija...”, 918.